

Halmi Gábor

Hans Kelsen és a magyar Alkotmánybíróság

KELSEN ÉS AZ OSZTRÁK SZÖVETSÉGI ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG

Roman Herzog, a Német Szövetségi Alkotmánybíróság egykori elnöke egy budapesti előadásán úgy fogalmazott, hogy míg az 1970-es években életre hívott spanyol és portugál alkotmánybíróság a német „leányainak” tekintendők, addig az 1990-ben létrejött magyar az unoka. Ha folytatnánk a gondolatmenetet, azt kellene mondanunk, hogy az európai típusú, egyetlen testület által gyakorolt alkotmánybíráskodás ősatya pedig Hans Kelsen. Legalábbis ő volt az, aki a modellként szolgáló osztrák alkotmánybíróságot elméletileg megalapozta, majd az 1920-as szövetségi alkotmányba foglalta, és mint bíró a gyakorlatban is segítette a megvalósulását (vö. ANTONIOLLI 1974, 27). Az alkotmánynak az alkotmánybíróságról szóló fejezetét maga Kelsen is nagyrészt saját személyes munkájának tekintette, amelynek tartalmán a parlamenti vita nem is változtatott.¹

Persze a szerzőséggel kapcsolatban megfogalmazódtak kételyek is. Felix Ermacora például, aki 1967-ben elsőként publikálta az osztrák alkotmány előkészítésének dokumentumait, egyenesen úgy fogalmaz, hogy az alkotmánybíráskodás ötlete az osztrák köztársaság későbbi első kancellárjától, Karl Rennertől származik, és Kelsen csak jogi formába öntötte Renner elképzeléseit (ERMACORA 1992, 560).² Kétségtelen, hogy az osztrák szociáldemokraták, köztük Renner, már 1899-től követelték a monarchia osztrák részein a nemzetek föderális államba szervezését, és ennek garanciájaként – nem kis részben Georg Jellinek 1885-ös írásának hatására (JELLINEK 1885) – javasolták egy alkotmánybíróság felállítását.³ Az 1919. január 25-én elfogadott ideiglenes alkotmány a korábbi Birodalmi Bíróság (Reichsgericht) hatásköreit az új német–osztrák alkotmánybíróságra ruházta. Ennek a törvénynek a tervezetét – Renner megbízásából – Kelsen készítette. A népképviselőtről 1919. március 14-én meghozott törvény olyan értelemben bővítette az alkotmánybíróság hatáskörét, hogy az a törvények bírósági felülvizsgálatának első jeleként értékelhető az osztrák jogrendszerben: a szövetségi kormány

¹ Lásd annak az 1968-as rádióinterjújának a szövegét, amelyet az osztrák rádió 1973-ban sugárzott (Hans Kelsen-Institut 1974, 49–50. Idézi SCHMITZ 2003, 240.)

² Herbert Haller még egy gúnyverset is idéz egy 1929-ben megjelent újságból, amely a kelseni szövegek mögött Rennert sejteti: „Die Verfassung, die er [Kelsen] machte, als ihm hold der Renner lachte” (HALLER 1977).

³ Renner eredetileg 1902-ben megjelent könyvének 1918-as második kiadásában a felállítandó alkotmánybíróság hatáskörébe utalta volna egy tagállam intézkedésének alkotmányossági vizsgálatát a szövetségi parlament vagy a szövetségi kormány kezdeményezésére, az állampolgárok egyéni jogainak garantálását, valamint az állambíráskodást (RENNER 1918, 291–294). Renner egyébként felismerte az alkotmánybíróság tévedésének veszélyeit is, amellyel szembeni védelem eszközt a szövetségi parlament alkotmánymódosítási hatáskörében (*Kompetenz-Kompetenz*) látta. Ez az érvelés az alkotmánybíráskodás demokratikus legitimitásáról szóló vitákban azóta is jelentős szerepet játszik. (Lásd például SMITH 1995, 399.)

jogot kapott tartományi törvények alkotmánybíróságnál történő – kihirdetés előtti – meg-
 támadására. Ekkor azonban még Kelsen is osztotta sokak álláspontját, hogy a Biro-
 dalmi Bíróság, illetve az alkotmánybíróság hatásköreit szinte kivétel nélkül a közigaz-
 gatási bírósághoz is lehetett volna telepíteni (KELSEN 1920, 98–122). Renner azonban
 ragaszkodott a külön alkotmánybírósági megoldáshoz, még akkor is, ha politikusként
 fenntartásai voltak a hivatásos bírakkal szemben. Ugyanakkor Kelsent éppen az alkot-
 mánybírák választásának politikai jellege zavarta, s ezért, valamint a hatáskörök „sajá-
 tos politikai jelentősége” miatt az alkotmány elfogadását követően egy alkalommal az
 alkotmánybíróságot „politikai bíróságnak” aposztrofálta (KELSEN 1923, 189).

Ha összehasonlíttjuk az alkotmánybírák választásának egykori osztrák és mai magyar
 szabályait, lényegét tekintve az egyetlen fontos eltérés az osztrák tartományi érdekek
 szerepéhez juttatása az eljárásban a parlament felső házának bekapcsolásával. A Szö-
 vetségi Alkotmánybíróság (Bundesverfassungsgerichtshof) elnökét, alelnökét és tag-
 jainak, valamint póttagjainak felét⁴ a parlament alsóháza, a Nemzeti Tanács (National-
 rat) választotta, míg a tagok és a póttagok másik felét a Szövetségi Tanács (Bundesrat).
 A testület politikai jellegét – az újráválasztás lehetőségét sem kizáró magyarhoz képest
 legalábbis – csökkentette, hogy a bírák megbízatása életfogytig tartott. Ugyanakkor az
 osztrák törvény csak az elnök, az alelnök és nyolc tag, köztük az ügyeket előterjesztő
 három állandó referens, illetve négy póttag esetében zárta ki a törvényhozó testületi
 tagságot (lásd KELSEN 1923, 219).

Kelsen az 1920. évi alkotmánynak a Szövetségi Alkotmánybíróságra vonatkozó
 passzusai (137–148. cikkelyek) megfogalmazása során is követte Renner instrukcióit
 és a politikai fejleményeket. Ez utóbbiak közé tartozott a föderalizmus értelmezéséről
 folytatott vita, amelynek során a szövetségi és a tartományi kormányok Alkotmánybí-
 róság előtti egyenlő jogainak felfogása győzedelmeskedett. Ez Kelsent is az eredetileg
 általa vallott, a tartományi jognak a föderális jog alá rendeltségét jelentő német elmé-
 let feladására kényszerítette (lásd WIEDERIN 1995, 12).

A Szövetségi Alkotmánybíróságnak az alkotmányba foglalt hatáskörei részben meg-
 egyeztek a Birodalmi Bíróság korábbi hatásköreivel, részben teljesen újak. Az alkot-
 mány biztosítékaként szolgáló Alkotmánybíróság legfontosabb új jogköre kétségkívül
 a tartományi törvények alkotmányosságának vizsgálata a szövetségi, illetve a szövetségi
 törvényeké a tartományi kormány kezdeményezése alapján (140. cikkely). Kel-
 sen javaslatára ez kiegészült azzal a lehetőséggel, hogy ha egy ilyen vizsgálat során
 az alkotmánybírák szükségét érzik egy másik, nem kifogásolt szövetségi vagy tarto-
 mány törvény alkotmányossági vizsgálatának, azt hivatalból megtehetik.⁵ Ezt Kel-
 sen összekapcsolta azzal az el nem fogadott javaslatával, hogy az Alkotmánybíróság
 egyik tagja szövetségi ügyészként folyamatosan vizsgálja a szövetségi és tartományi
 törvényeket és rendeleteket, és közülük az alkotmányosan kétségeseket terjessze a
 testület elé. Ez utóbbi ötlet megvalósulásával a hivatalbóli eljárásindítás példátlanul
 széles lehetősége jött volna létre. Törvények alkotmánybírósági felülvizsgálatát kez-
 deményezhette a Legfelső Bíróság (Oberster Gerichtshof) és a Közigazgatási Bír-

⁴ A tagok és a póttagok számát nem az alkotmány, hanem az alkotmánybíróság szervezetről és eljárásáról szóló törvény állapította meg tizenkét, illetve hat főben. (Bundesgesetz vom 13. Juli 1921, LGBl. Nr. 364.)

⁵ Az alkotmány-előkészítő bizottság albizottságának 1920. augusztus 21-i, 13. ülése (ERMACORA 1992, 421). Nem ismerte a törvények hivatalbóli vizsgálatának lehetőségét a Csehszlovák Köztársaságnak az osztrák szövetségi alkotmány előtt, 1920. február 29-én elfogadott, az alkotmánybíróságot intézményesítő alkotmányerejű törvénye (ÖHLINGER 2002, 584).

ság (Verwaltungsgerichtshof) az előttük folyamatban lévő eljárás felfüggesztésével, ha kétségük támadt az általuk alkalmazandó jog alkotmányosságát illetően. Kelsen-től tudjuk, hogy az alkotmány előkészítése során elvetették azt a kezdeményezését is, amely egy minden állampolgár által kezdeményezhető *actio popularis* intézményesítésére irányult (KELSEN 1942, 197).

Annak ellenére, hogy az 1989-ben kialakított magyar Alkotmánybíróság egyik unikális jellemzője, a mindenki által, mindenféle érdekeltség nélkül indítható populáris akció nem osztrák import, aligha vitás, hogy a magyarországi alkotmánybíráskodás a Kelsen által kodifikált osztrák, és az ennek nyomán kialakult német alkotmánybíróági hatásköröket és eljárást követi, és ennyiben az is Kelsen köpenyéből bújtt elő. Ugyanakkor érdemes figyelni a nem kevés – mind a normatív feltételek kialakításában, mind pedig különösen az első magyar Alkotmánybíróság alkotmányértelmezési tevékenységében fennálló – eltérésre is, melyek vonatkozásában a magyar megoldás különbözik a kelsenitől. Nem biztos ugyanis, hogy az általunk kelsenii indítatásúnak mondott intézményt az „ösatya” saját gyermekének ismerné el. Ennek a vizsgálatnak a során figyelmen kívül hagyjuk azokat a különbségeket, amelyek Ausztria föderális és Magyarország egyszerű, nem szövetségi állami jellegéből adódnak. Azzal persze tisztában vagyunk, hogy ezzel az osztrák modell kialakulásának egyik fontos tényezőjét tesszük zárójelbe.⁶

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI VIZSGÁLAT TÁRGYA ÉS EREDMÉNYE

Az alkotmányossági felülvizsgálat elsődleges tárgyai mind az osztrák, mind a magyar rendszerben a törvények, az előbbiben értelemszerűen mind a szövetségi, mind a tartományi törvényhozó produktumai. Kelsen világossá teszi, hogy ez a hatáskör kiterjed minden törvény formájában elfogadott aktusra, még akkor is, ha az inkább egyedi normának (individuelle Norm) minősül, mint például a költségvetés (KELSEN 1976, 84). A magyar Alkotmánybíróság vizsgálódási hatásköre és gyakorlata hasonló ehhez, hiszen a testület a törvényeket attól függetlenül kompetenciájába tartozónak tekinti, hogy azok normatív tartalmúak-e (SÓLYOM 2001, 286). Ez alól egyedül a költségvetési törvény számszerű tételei tekintetében tesz kivételt, amelyeket önmagukban nem vizsgál, viszont alkotmányos jelentőséget tulajdonít az egyes tételek megváltoztatásának, az átcsoportosításra adott felhatalmazásnak, sőt annak is, vajon a költségvetésben előírányzott összeg nem elegendő volna nem teszi-e lehetetlenné valamely alapjog gyakorlását.⁷ A törvénytől alacsonyabb szintű jogszabályok, illetve a törvénnyel ellentétes rendeletek megsemmisítése szintén mindkét rendszerben az alkotmánybíróság hatásköre.⁸ Hasonló a helyzet a nemzetközi szerződések alkotmányossági

⁶ Az osztrák modell létrejöttéről írott tanulmányában Öhlinger az egyik meghatározó tényezőnek a szövetségi állami aspektust nevezi (ÖHLINGER 2002, 586–592).

⁷ Lásd például a közszolgálati média állami finanszírozásával kapcsolatban a 47/1994. (X. 21.) AB határozatot, illetve az egyházi iskolák finanszírozásával összefüggésben a 22/1997. (IV. 25.) AB határozatot.

⁸ A rendeletek törvényességi vizsgálatával kapcsolatos hatásköre miatt nevezi Kelsen az alkotmánybírósgot rendeleti bíróságnak (*Verordnungsgerichtshof*) (KELSEN 1923, 212). Mint tudjuk, a magyar Alkotmánybíróság a kormány, a miniszterek és az önkormányzatok jogforrási hierarchiáját sértő rendeletei esetében az alkotmány ezt tiltó szabályai alapján formális alkotmányellenességet állapít meg tartalmi vizsgálat nélkül is (lásd SÓLYOM 2001, 435–441).

vizsgálatával mindkét rendszerben, még akkor is, ha a magyar alkotmányos gyakorlatban az Alkotmánybíróságnak ezt a hatáskörét maga a testület teremtette meg egy határozatával.⁹

Kelsen felfogása és az osztrák alkotmánybírószági szabályozás egyaránt kizárja mind a bírósági ítéletek, mind pedig a közigazgatási határozatok alkotmányossági felülvizsgálatát. Kelsen álláspontja csak azért érdekes, mert a Tiszta jogtanban éppenséggel úgy foglal állást, hogy mind a bírói ítéletek, mind pedig a közigazgatási döntések egyedi jogi normák, vagyis az általános vagy elvont jogi normák individualizálásának, konkretizálásának termékei (KELSEN 1988, 44–45). Vagyis az osztrák rendszerben egyedül a parlament egyedi aktusai lehetnek tárgyai az alkotmánybírószági vizsgálatnak, ha azok törvényi formát öltenek, beleértve az államközi szerződéseket is (KELSEN 1976, 89–90). Mint tudjuk, ettől egyaránt különbözik a mai osztrák, német, spanyol, portugál és több posztkommunista ország gyakorlata, amelyek ismerik az alkotmányjogi panasz intézményét. A felemás magyar megoldás megőrzött valamit Kelsen idegenkedéséből az egyedi aktusok alkotmánybírószági vizsgálatával szemben, azt ugyanis csak a konkrét döntés alapjául szolgáló norma alkotmányossága esetére tette lehetővé. A valódi, közvetlen panasznak ez a hiánya a magyar szabályozásban azt jelentette, hogy az 1989-ben kodifikált alkotmánybírószági panasz eljárás egyáltalán nem töltött be valódi jogorvoslati funkciót, és az azóta végrehajtott módosítások nyomán is csak korlátozottan volt hatékony.¹⁰

Kelsen értelmezése szerint magától értetődő, hogy az osztrák Szövetségi Alkotmánybíróság említett vizsgálódása szempontjából csak azok a normák jönnek számításba, amelyek a döntés pillanatában még hatályban vannak (uo. 91). Ugyanakkor – hasonlóan a magyar Alkotmánybíróságnak az alkotmányjogi panasz eljárásban követett gyakorlatához – Kelsen is számításba vette a vizsgálat pillanatában már nem hatályos, de még alkalmazott normák alkotmányellenessége megállapításának lehetőségét (uo. 101–102). Mint tudjuk, a magyar Alkotmánybíróság ilyenkor – például nem hatályos adójogi normák alkotmány sértő volta esetében – a megsemmisítés helyett a további alkalmazást tiltja meg.

⁹ A Sólyom László által előadott 4/1997. (I. 22.) AB határozatban a testület – Vörös Imre különvéleménye mellett – hatáskörét kiterjesztette a nemzetközi szerződéseket kihirdető jogszabályoknak a törvényben nem szereplő utólagos kontrolljára. Külön érdekessége a döntésnek, hogy az az Alkotmánybírószágról szóló törvény hatásköri rendelkezéseinek utólagos felülvizsgálatára irányuló indítvány nyomán született. Az indítványozó azt kifogásolta, hogy a törvény 1. §-a értelmében nemzetközi szerződések csak előzetes normakontroll tárgyai lehetnek, elfogadásukat követően már nem támadhatók meg. A törvény helyes értelmezése alapján ezt az indítványt minden érdemi vizsgálat nélkül vissza kellett volna utasítani, hiszen feltéve, de meg nem engedve, hogy a hatásköri felsorolásból valóban alkotmány sértő módon maradt volna ki a nemzetközi szerződések utólagos felülvizsgálatára vonatkozó jogkör, ez semmiképpen nem teszi alkotmányellenessé az előzetes normakontroll létező hatáskörét, ahogy azt az indítványozó állította. Legfeljebb egy mulasztásban megnyilvánuló alkotmány sértésre vonatkozó indítvány alapján lehetett volna lefolytatni az eljárást, mivel pedig az indítványozó ilyen kérelmet nem terjesztett elő, az Alkotmánybírószágnak törvényi felhatalmazása alapján módjában állt volna hivatalból kezdeményezni azt. Az indítványozó legfontosabb érve egyébként az volt, hogy a nemzetközi szerződések utólagos ellenőrzésének hiányában az alapjogoknak e szerződések általi korlátozása kikerül az Alkotmánybírószág ellenőrzése alól, és módot ad az alkotmánynak a szerződések által történő rejtett módosítására. A határozatnak, mint az Alkotmánybírószág hatásköri aktivizmusa megnyilvánulásának kritikájához lásd HALMAI 1999.

¹⁰ Az Alkotmánybírószág előbb az 57/1991. (XI. 8.) AB, majd a 23/1998. (VI. 9.) AB határozatokkal megkísérelt életet lehelni az alkotmányjogi panasz tetszhalott intézményébe. Az utóbbi határozat nyomán született 1999. évi XLV. törvény a panasz eljárás során alkotmányellenessé nyilvánított jogszabály konkrét esetben történő alkalmazásának visszamenőleges kizárása esetén perújítást tett lehetővé, illetve bevezette ilyen esetekre a jogorvoslatot az államigazgatási eljárásban.

Eltért viszont a magyar szabályozás a kelsen elközeléstől abban a tekintetben, hogy ő csak az alkotmány után született alkotmánysértő normák alkotmánybírói megsemmisítését tartotta indokoltnak, hisz úgy gondolta, hogy a korábbi alkotmányellenes rendelkezések derogációja a *lex posterior* elve alapján automatikusan bekövetkezik (uo.).¹¹ Eltekintve attól a technikainak tűnő problémától, hogy az alkotmány közvetlen alkalmazásának gyakorlata hiányában ezt a semmisséget aligha állapítaná meg bármely jogalkalmazó, a magyar alkotmánybírók már 1992-ben világossá tették, hogy „az Alkotmánybíróság kezdettől fogva nem tett tartalmi különbséget a korábbi rendszerben, illetőleg az alkotmány után alkotott jogszabályok alkotmányossági vizsgálatában”. (11/1992. III. 5. AB határozat)

Ami az alkotmánybírói vizsgálat eredményét illeti, a Kelsen által kidolgozott megsemmisítési jogkör – mégpedig akár egy jogszabály teljes egészére, akár csak egyes rendelkezéseire nézve – megegyezik a magyar törvény hasonló rendelkezésével. Ugyanakkor Kelsen felveti, hogy a jogbiztonság érdekében kívánatosabb a megsemmisítés lehetőségét korlátozni a norma hatálybalépését követő három-öt éves időtartamra. Ez a lehetőség a magyar szabályozásban nem merült fel. A magyar megoldással ugyancsak ellentétes az, hogy Kelsen kizárja a visszamenőleges hatályú, *ex tunc* megsemmisítést.

Kelsen többször felvetette azt a problémát, hogy az alkotmánybírói megsemmisítés nyomán „jogüres tér” (*rechtsleerer Raum*) keletkezik (KELSEN 1976, 100). Törvények esetében ennek kiküszöbölésére az osztrák törvény is lehetővé teszi az úgynevezett *ex futuro* megsemmisítést, ami az alkotmánysértőnek minősített rendelkezés maximum hat hónapig történő hatályban tartásával időt ad a jogalkotónak a pótlásra. Az osztrák alkotmány 1929-es módosításakor azt a megoldást is bevezették, hogy az alkotmánybírók által megsemmisített, jogszabály által korábban hatályon kívül helyezett rendelkezések hatálya feléled. Mint tudjuk, a magyar szabályozás lényegesen szerencsésebb megoldásokat talált a hézag betöltésére. Az egyik az *ex futuro* megsemmisítés általános lehetősége, a másik pedig a jogalkotónak az Alkotmánybíróság részéről – akár hivatalból is indítható – mulasztási eljárás eredményeként való kötelezése elmulasztott jogalkotási feladatainak ellátására.

A KONTROLL MÉRCÉJE

Kelsen a normák alkotmányossági felülvizsgálata általános mércéjeként azt jelöli meg, vajon azok megfelelnek-e a magasabb szintű normáknak. Ennek során magától értetődőnek tekinti, hogy a vizsgálatnak mind az eljárásra, mind pedig a tartalomra ki kell terjednie (uo. 93). Kelsen szerint a mércék témájában mindenekelőtt a nemzetközi jogi és a tételes jogon kívüli normák kérdése érdemel különös vizsgálatot. Ami az előbbi illeti, egy nemzetközi szerződéssel vagy az általános nemzetközi jog szabályaival ellentétes törvény – legalább közvetve – alkotmányellenes is. A kérdés csak az, vajon az alkotmánybírósnak rendelkeznie kell-e azzal a hatáskörrel, hogy a vizsgálati köré-

¹¹ Kelsennek ez a felfogása egyébként némileg ellentmond a *Tiszta jogtan*ban kifejtett azon álláspontjának, miszerint, ha egy törvény nem az előírt módon jött létre vagy nem az előírt tartalma van, ezért nem tekintendő semmisnek, hanem mindaddig érvényes marad, amíg azt egy erre rendelt bíróság (például alkotmánybíró) az alkotmány által szabályozott eljárás során meg nem semmisíti (vö. KELSEN 1988, 47).

be tartozó állami aktusok közül megsemmisítse azokat, amelyek sértik a nemzetközi jog előírásait? Kelsen igenlő válaszának feltétele, hogy a nemzetközi jog általános szabályait – a modern alkotmányok megfogalmazása szerint a nemzetközi jog „általánosan elismert” normáit – az alkotmány kifejezetten respektálja, vagyis a nemzeti jogrendszer részeként recipiálja. Ilyen esetben a nemzetközi joggal ellentétes törvény azonosan ítéendő meg az alkotmányellenes törvénnyel (uo. 94). Ebben az értelemben mondja René Marcic az alkotmánybíráskodás és a kelsen-i tiszta jogtan viszonyáról írott monográfiájának bevezetőjében, hogy az alkotmánybíráskodás a későbbi nemzetközi bíráskodás előalakja (MARCIC 1966, 6). Más a jogi helyzet akkor – mondja Kelsen –, ha az alkotmány nem foglalja magában az általános nemzetközi jog elismerését. Ilyenkor az alkotmánybírósnak hiányzik a jogi alapja egy törvény nemzetközijog-ellenes voltának megállapításához. A magyar Alkotmánybíróság helyzetét tehát megkönnyíti az alkotmány 7. §-ának (1) bekezdése, melynek értelmében a Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, és biztosítja a nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját.

A korlátozottan alkalmazható nemzetközi jogi normákkal szemben a tételes jogon túli normákra (*überpositive Normen*) való hivatkozás Kelsen szerint teljesen kizárt. Az olyan, jogilag nem kötelező elvek, mint az „igazságosság”, „szabadság”, „egyenlőség”, „méltányosság”, „erkölcsösség”, annak pontos meghatározása nélkül, hogy mit értünk alattuk, rendkívüli veszélyeket rejtenek magukban egy törvény alkotmányosságának megítélése során. Mint tudjuk, a magyar Alkotmánybíróság gyakorlata kezdettől fogva nem tartotta magát Kelsennek ahhoz a maximájához, melynek értelmében az alkotmányossági vizsgálat mércéje kizárólag a pozitív (alkotmány)jog lehet. Ennek, úgy gondolom, nem egyszerűen az eltérő jogszemlélet a magyarázata, hiszen még egy szigorúan jogpozitivistá magyar alkotmánybíró sem lett volna képes ragaszkodni a kelsen-i ideálhoz, alapvetően két okból. Az egyik ok az, hogy – mint azt az osztrák alkotmányos fejlődés egyik kiváló tengeren túli szakértője, Stanley Paulson helyesen megállapítja – 1920-ban az alapjogok védelme egyáltalán nem volt fő szempontja az alkotmánybíráskodás kialakításának (vö. PAULSON 2003, 237). A másik ok pedig az, hogy a magyar Alkotmánybíróság felruházása az absztrakt alkotmányértelmezés hatáskörével óhatatlanul arra szorította a hazai testületet, hogy értelmezze az alkotmány generálklauzuláit is.

Természetesen nem vitatom, hogy egy alapvetően pozitivistá bíróság nem ment volna olyan messzire az alkotmányos elvek használatában, mint a mind hatásköreinek, mind pedig az alkotmány értelmezése tekintetében jogosan aktivistának mondott, Sólyom László vezette első Alkotmánybíróság. A magyar jogtudományi irodalomban elsőként Pokol Béla fogalmazott meg Kelsen felfogását tükröző kritikát, mondván, hogy az Alkotmánybíróság törvénymegsemmisítő gyakorlata nem alapulhat olyan „szuperabsztrakt” alaptörvényi formulákon, mint amilyen a jogállamiság, az emberi méltóság vagy a jogegyenlőség. Az aktivizmus irányába tett „nagy fordulatot” Pokol szerint a 8/1990. (IV. 23.) AB határozat jelentette. Ez a döntés a Munka Törvénykönyvének azt a rendszerváltás előtti rendelkezését minősítette alkotmányosértőnek, amely a szakszervezeteket felhatalmazta arra, hogy a dolgozókat – akkor is, ha történetesen nem szakszervezeti tagok, akár kifejezett akaratuk ellenére – külön meghatalmazás nélkül is képviselhessék. A megsemmisítés alapja az alkotmánynak az emberi méltóságot garantáló szabálya volt, melyet az alkotmánybírók – az előadó Sólyom javaslatára – az ítélet indokolásában az „általános személyiségi jog” egyik megnyil-

vánulásának tekintettek. Ez az alaptörvényben nem szereplő, az emberi méltósághoz való jogból „kiolvasztott” jog Sólyomék felfogása szerint „»anyajog«, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.” Ezt az idézetet tekinti Pokol az „aktivista krédónak”, amellyel szerinte az alkotmányos kötöttség minimuma is eltűnt az erre alapozó alkotmánybírói döntésekből, és csak a csupasz igazságérzet maradt azok alapja.

Azt persze helyesen prognosztizálta Pokol, hogy a kiolvasztási lavina tovább gördült az évek során. Az 57/1991. (XI. 8.) AB határozatban a bírák megállapították, hogy az „»általános személyiségi jog« részét képezi az önazonossághoz és önrendelkezéshez való jog is.” Ez pedig azt is magában foglalja, hogy mindenkinek legszemélyesebb joga vérségi származását kideríteni. A következő évben pedig a 22/1992. (IV. 10.) AB határozat a hivatásos tisztek házasságkötéséhez előírt parancsnoki engedélyt azon az alapon nyilvánította alkotmányellenesnek, hogy az önrendelkezési jog részeként a házasságkötéshez való jog olyan alapjog, amely alkotmányos oltalom alatt áll. De az emberi méltósághoz való jog anyajogként való kezelésének esetei közé sorolható a homoszexuálisok élettársi kapcsolatáról szóló 14/1995. (III. 13.) AB határozat is, amelyben a testület – Sólyom előterjesztése alapján – egyhangúlag kimondta, hogy az érzelmi és vagyoni közösségben együtt élő személyek között főszabályként alkotmányosan nem tehető különbség az együtt élők neme alapján, mert a személyeket az egyenlő méltóság elve alapján kell megítélni. Ebben az esetben ugyan a bíróság az alkotmány diszkriminációtilalmi rendelkezésére hivatkozott, és nem alkotott új jogot, de ahogy ezt később Sólyom nyilatkozta, akár meg is tehette volna.¹²

A pozitív diszkrimináció alkotmányosságát kimondó 9/1990. (IV.25.) AB határozat Pokol szerint azzal vitte tovább az aktivista vonalat, hogy az alkotmány 70/A. §-ának formális jogegyenlőséget kimondó (1) bekezdése és a tartalmi egyenlőséget célzó, az esélyegyenlőség növelését alkotmányos célként előíró (3) bekezdés ellentmondását Ronald Dworkin formulájának, az „egyenlő méltóságú személyként kezelés” követelményének alkalmazásával oldja fel. Egy interjúban Sólyom be is ismeri a „dworkini hatást”, sőt egyszerűen hitet is tesz az aktivizmus alapja, az alkotmány morális értelmezésének dworkini elve mellett: „A pozitív diszkriminációra vonatkozó legelső ítéletek szinte szövegszerűen követik [Dworkin] érvelését, amely szerint végső soron olyan eredményt kell kihozni, ami társadalmi hasznosságát tekintve megeremti az egyenlőséget, de eszközként közben egyenlőtlenséggel jár. Az affirmative action filozófiája ez. Emellett pontosan a morális rendszer kérdésében, vagyis, hogy mennyire autonóm a bíróság olyankor, amikor határesethez jut, Dworkin megerősítést adott. Szerinte az alkotmány semleges olvasatán belül sokféle értelmezés lehetséges, de amint az ember egy »nehéz esetenél« eljut a határvonalhoz, ott a bíró erkölcsi felfogásának és olvasatának van szerepe.”¹³

A halálbüntetés eltörléséről rendelkező 23/1990. (X. 31.) AB határozatot Pokol szerint egyfelől az aktivizmus csúcspontját jelentő párhuzamos vélemények, másfelől az azokat elutasító „parlamentari törvénybarát” pozíció első megfogalmazását jelentő

¹² A Fundamentum-interjúban Sólyom azt az álláspontot képviseli, hogy a határozatban külön jogként is nevesíthették volna, hogy egy párnak joga van nemétől függetlenül elismertetnie magát (TÓTH 1997, 37).

¹³ A „nehéz eseteknél” a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez (TÓTH 1997, 32).

különvélemény kettőssége jellemzi. A párhuzamos vélemények közül Pokol értékelése szerint Sólyomé két vonatkozásban mutatja az aktivizmus félreismerhetetlen jegyeit, mégpedig abban, ahogy az elnök az Alkotmánybíróságnak egyfelől a parlamenthez, másfelől a létező alkotmányhoz való viszonyát felfogja. Az előbbi tekintetében Pokol a következő mondatot tekinti a sólyomi álláspont kulcsának: „A parlament tetszése szerint fenntarthatja, eltörölheti vagy visszaállíthatja a halálbüntetést – amíg e büntetés alkotmányosságáról az Alkotmánybíróság ki nem mondta a végső szót.” Ezt a szöveget Pokol akként értelmezi, hogy eszerint Sólyom kizárta a halálbüntetés későbbi visszaállításának lehetőségét még alkotmánymódosítás útján is, feljogosítva ezzel az Alkotmánybíróságot az alkotmányváltoztatás alkotmányellenessé nyilvánításának jogával. (Lényegében ugyanezt az aktivista hatalom-kiterjesztési szándékot tulajdonítja Pokol annak a párhuzamos véleménynek is, amit Lábady és Tersztyánszky alkotmánybírók közösen jegyeztek.) Természetesen mind Sólyom, mind pedig Lábadyék szövegének lehetséges ilyen olvasata, ugyanakkor a későbbi történések inkább azt az értelmezést támasztják alá, hogy a bírák arra gondoltak: az Alkotmánybíróság döntése után a parlament mint törvényhozó, és nem mint alkotmányozó cselekvési lehetősége szűnt meg a halálbüntetés visszaállítására. Ezt látszik igazolni az az 1994-es döntés, amelyben a testület hatáskörének hiányát megállapítva visszautasította azt az indítványt, amely az alkotmány egyik rendelkezésének felülvizsgálatát kezdeményezte.¹⁴ Ugyanezt bizonyítják Sólyom szavai a Fundamentum-interjúban, még ha a megfogalmazás némi kétegyeset ébreszt is saját véleményét illetően: „Az Alkotmánybíróság többsége nem tart igényt az alkotmánymódosítások alkotmányosságának vizsgálatára, pedig azt elvileg meg lehetne indokolni.” (TÓTH 1997, 34.)¹⁵

A Sólyom-féle aktivizmus másik, azóta elhíresült megnyilvánulása a halálbüntetésről szóló határozathoz fűzött párhuzamos véleményben kifejtett „láthatatlan alkotmány”-koncepció: „Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezésében megfogalmazza az alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely [...] az alkotmány fölött mint »láthatatlan alkotmány«, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál, és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal, vagy a jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe.” Igaz ugyan, hogy Sólyom későbbi véleményeiben nem ismételte meg a politikusokat szemmel láthatóan irritáló kifejezést, de annak tartalmát sohasem adta fel, amit bizonyítanak a 1997-es interjújának szavai is: „A mi alkotmánybíráskodásunk a koherencia érdekében – éppen a »nehéz esetekben« – [...] az alkotmányírás határán mozog, ezt soha nem tagadtam.” (Uo. 37.) Ezt azután megerősítette egy 1998-ban, röviddel leköszönése előtt adott újabb interjúban, melyben a „láthatatlan alkotmány”-gondolat sokak által történő félreértéséről beszélt, majd midőn a riporter azzal a kérdéssel szembesítette

¹⁴ Lásd az 23/1994. (IV. 29.) AB végzés. Az ügy előzménye az volt, hogy az Alkotmánybíróság a 3/1990. (III. 4.) AB határozattal alkotmányellenesnek mondta a választójogi törvénynek azt a rendelkezését, mely szerint akadályozott volt a szavazásban az az állampolgár, aki a szavazás napján külföldön tartózkodott. Az első demokratikus választásokat megelőzően a parlament nem kívánta módosítani a törvényt, ezért inkább az alkotmányba illesztette be az alkotmánybírók által alkotmányvértőnek mondott korlátozást. Az 1994-es választásokat megelőzően néhány külföldön szolgálatot teljesítő magyar diplomata ezt az alkotmányos passzust támadta meg az Alkotmánybíróságnál, a testület azonban hatáskörének hiányát állapította meg annak ellenére, hogy a rendelkezést – amíg csak a törvényben, és nem az alkotmányban szerepelt – tartalmilag alkotmányvértőnek nyilvánította.

¹⁵ A kétértelmű fogalmazás ellenére az előző lábjegyzetben hivatkozott végzéshez nem csatoltam sem párhuzamos, sem különvéleményt.

tette, vajon visszavonja-e a metaforát, így válaszolt: „Nem. Amit írtam, megírtam. Akkoriban havonta módosították az alkotmányt, ahogy éppen a napi politika megkívánta. Épp ezért arra akartam rámutatni, hogy az alkotmány magasabb rendű: nemcsak technikai szabályoknak, hanem elveknek a szigorú rendje. Ítéleteinkkel ezt az elvrendszert kellett kifejtenünk: tisztázni, láthatóvá tenni és alkalmazni, mert az egysoros paragrafusokból, tömondatokból ugyan senki ki nem olvassa. Lehet persze úgy is alkotmánybíráskodni, hogy visszavonulunk a törvény betűje mögé – van rá példa Európában és Ázsiában is.” (MIHALICZ 1998, 438.)

A halálbüntetés-döntés során legalábbis hallgatólagos többséget szerzett alapjogi aktivista felfogással történő első nyílt szembe fordulásaként, és egyszersmind a „parlamentari törvénybarát” alapjogi felfogás tiszta megfogalmazásaként szól Pokol Schmidt Péter különvéleményéről. Schmidt szerint ugyanis: „Az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik ugyan az alkotmány értelmezése, de az egymással ellentétes alkotmányi rendelkezések feloldása már az alkotmányozó hatalommal rendelkező Országgyűlés joga és kötelessége. Ezt a jogkört az Alkotmánybíróság nem veheti át.” Azon bírák közül, akik párhuzamos indokolást írtak a halálbüntetés eltörlése mellett meglehetősen lakonikusan érvelő közös határozathoz, Pokol csak Lábady Tamás és Tersztyánszky Ödön említett közös véleményét értékeli Súlyoméhoz hasonlóan aktivistának, Zlinszky Jánoséról nem nyilatkozik, míg Szabó Andrásét úgy minősíti, mint aki „közömbösebben viszonyul a parlamenti törvénybarátsághoz, éppúgy mint ahogy kifejezett aktivista fejtegetések sem találhatók nála.”

Az 1991-es esztendő néhány döntésében viszont Pokol további szembe fordulásokat vél felfedezni egyes bírák részéről a súlyomi aktivizmussal. Ilyenként értékeli például Kilényi Gézának a már említett 57/1991. (XI. 8.) AB határozathoz fűzött különvéleményét, melyben a következőképpen érvelt: „Ez idő szerint a világban működő alkotmánybíróságok [...] közül a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának van a legszélesebb körű felhatalmazása és ahhoz kapcsolódó eszköztára az alkotmány érvényre juttatása terén. Ám még e rendkívül széles törvényi felhatalmazás sem korlátlan, nem annyit jelent, hogy az Alkotmánybíróság bármit megtehet, amit az alkotmány érdekében szükségesnek tart [...] Bármilyen tiszteletreméltó indítékból fakad is, elfogadhatatlan az arra való törekvése, hogy bármi áron – az adott esetben hatáskörének korlátait is figyelmen kívül hagyva – orvoslást kíván nyújtani a jogsérelemre.” Ezzel Kilényi – akinek különvéleményéhez a „parlamentari törvénybarát” Schmidt Péter is csatlakozott – a többségi döntésben foglalt „élő jog”-teória elfogadhatatlansága mellett tör lándzsát. Érvelésének lényege, hogy az Alkotmánybíróságnak nincs hatásköre a jogalkalmazási gyakorlat alkotmányossági felülvizsgálatára, továbbá nem „büntetheti” a jogalkotót a jogalkalmazó szervek alkotmányellenes jogértelmezése miatt azzal, hogy megsemmisíti a helyes értelmezés mellett egyébként nem alkotmány sértő rendelkezést. Kilényi szerint az Alkotmánybíróságnak csak arra van jogköre, hogy határozatának indokolásában kifejtse, melyik az adott jogszabálynak az az értelme, amelynek alapul vételével nem tekinti a rendelkezést alkotmányellenesnek. A későbbiekben az Alkotmánybíróság előszeretettel alkalmazza ezt a német alkotmánybíróság gyakorlatából átvett megoldást, az alkotmányellenesen is értelmezhető jogszabályi rendelkezés hatályon kívül helyezését kiváltó, és ezért a hatályos jogrendszer kímélő „alkotmánykonform értelmezést”. Csakhogy Pokol abban téved, hogy Kilényinek ez az ellenvetése nem az alkotmány morális értelmezésében megnyilvánuló aktivizmusra vonatkozik, hanem – ahogy arra a szövegben explicit módon utal is – az alkotmánybírói hatáskörök szerinte túlsá-

gosan széles értelmezését kifogásolja. Más kérdés, hogy abban viszont már Kilényi téved, hogy az általa preferált alkotmánykonform-értelmezés ne jelentené a „hatásköri korlátok figyelmen kívül hagyását”. Ebben a tévedésben egyébként osztozik Sólyommal, aki – a „többen benne van a kevesebb” elve alapján – nem tekinti hatáskör túllépésnek a jogszabályok alkotmánykonform értelmezését: „Ha egyszer jogunk van megállapítani, hogy a megtámadott jogszabály alkotmányellenes, akkor jogunk van kizárni az alkotmányellenes alkalmazását” (uo. 442). Valójában ebben az esetben ugyanis az Alkotmánybíróság ahelyett, hogy megsemmisítené az általa alkotmányellenesnek ítélt jogszabályi rendelkezést, és a jogalkotóra bízna az új norma megalkotását – a jogszabályt, és nem az alkotmányt értelmezi mindenkire kötelező érvénnyel, amire semmilyen hatásköri szabály nem jogosítja fel, hiszen ez egyértelműen pozitív jogalkotás. Ez pedig kétségkívül ellentétes Kelsen felfogásával, aki az alkotmánybíróságot negatív törvényhozóként (*negative Gesetzgeber*) fogta fel, akinek ebbéli tevékenysége az alkotmány által meghatározott (KELSEN 1981, 82).

A Sólyom Lászlót az elnöki székben követő Németh János vezette Alkotmánybíróság többsége – úgy tűnik – feladta az alkotmányos jogok morális értelmezésének a Sólyom-bíróság által képviselt dworkini felfogását.¹⁶ A változás különösen szembe-tűnő volt a tág értelemben vett vélemény szabadság megítélése terén, melyet az első bíróság kitüntetett jogként kezelt, de érzékelhető volt a leköszönő elnök által előadó bíróként jegyzett eutanázia-határozatban is, ahol már nyoma sem volt az emberi méltóság korábbi, kiterjesztő értelmezésének. Holló András elnöksége idején a bíróság – miközben az alapjogok területén inkább folytatta a kelsen-i ideához közelebb álló „törvénybarát” ítélkezést – az egyes államszervezeti döntéseiben kifejezett aktivizmust mutatott, ami olykor társult saját hatásköreinek kiterjesztő értelmezésével.¹⁷ Ezekben a döntésekben kétségtelenül kirajzolódnak bizonyos tendenciák arra vonatkozóan, hogyan fogják fel az alkotmánybírák szerepüket az alkotmány gyakran szűkszavú államszervezeti rendelkezéseinek „alakításában”. Persze a Sólyom-bíróság is szembe találta magát azzal a problémával, hogy az 1989-es alkotmányszövegből gyakran hiányoznak fontos államszervezeti hatásköri és eljárási szabályok. Ezt a dilemmát tükrözik azok az 1991–92-ben született határozatok, amelyekben a magyar parlamentáris rendszer sajátosságainak értelmezése alapján a köztársasági elnök alkotmányos jogkörét értelmezte a bíróság. Ezekben az ügyekben a kevés fogódzót jelentő alkotmányos passzusok aktivista vagy passzivista értelmezése egyben összekapcsolódott az Alkotmánybíróság saját alkotmányos hatásköreihez való viszonyulásával, hiszen a határozatokhoz különvéleményt csatoló alkotmánybírák (Kilényi Géza, Schmidt Péter

¹⁶ Lásd erről részletesen HALMAI 2002. Egyes vélemények szerint az alapjogi ítélkezés „kifulladásának” jelei már érzékelhetőek voltak a Sólyom-korszakban is. Azon persze lehetne vitatkozni, hogy mikortól számíthatjuk a visszarendeződést. Kis János például 1993-ra teszi a fordulópontot, e sorok szerzője viszont úgy gondolja, hogy mind 1993-ban, mind 1994-ben még fontos alapjogi tárgyú döntések születtek. Ugyanakkor abban igaz van Kis Jánosnak, hogy már ezekben az években elkezdődött néhány kényes alapjogi indítvány (rendőrségi törvény, orvosi kényszerintézkedések, idegenrendészet, nemi erkölccsel kapcsolatos bűncselekmények, eutanázia) tudatos félretétele a bírák részéről (vö. Kis 2000, 232–234).

¹⁷ A 2003 végén, 2004 elején született döntések közül ide sorolom az úgynevezett „Mécs-bizottság” létrehozatalának alkotmányosságát vizsgáló, a köztársasági elnök politikai vétójának alkotmányos feltételeit meghatározó, valamint ezzel szoros összefüggésben a kórház törvény elfogadásának alkotmányellenességéről döntő, illetve a legfőbb ügyész interpellálhatóságát tárgyaló határozatokat. A testület mindhárom ügyben az alkotmány államszervezeti elveit értelmezte. E döntések részletes elemzését lásd HALMAI 2004. Az „államszervezeti aktivizmus” eltérő értékelésére lásd TÓTH 2004.

és Vörös Imre) éppen azt kifogásolták, hogy a többség túllépett az alkotmány vonatkozó rendelkezéseinek értelmezésén, és az alkotmányozás területére tévedt. A hatásköri aktivizmus vádját természetesen Sólyom – aki az ügyek előadó bírója is volt – sohasem ismerte el, legfeljebb odáig ment el, hogy hangsúlyozta a határesetekben való döntés szükségességét,¹⁸ illetve a testület részéről megvalósított „hatáskör-alakításról” beszélt (vö. SÓLYOM 1995).¹⁹

*

Alighanem ez az alkotmányértelmezési és hatásköri kérdésekben megnyilvánuló aktivizmus volt az, amitől Kelsen a leginkább igyekezett óvni az alkotmánybírókat. Abban ugyanis egyetértett legnagyobb ellenfelével, Carl Schmitt-tel, hogy elkerülendő a bírósági típusú szervek politikai szerepvállalása. Ugyanakkor, míg Schmitt a bíróságokat mint igazságszolgáltató szerveket kizárja a törvények alkotmányosságáról, megsemmisítéséről való, egyértelműen politikai döntésekből, és a birodalmi elnököt tartja az alkotmány őrének, Kelsen az alkotmánybíróra bízta ezt a feladatot elismerve, hogy funkciója sokkal nagyobb mértékben politikai jellegű, mint más bíróságoké. Az alkotmány őre (SCHMITT 2003 [1931] 260–288) című Schmitt-tanulmányra válaszként megjelentetett *Ki legyen az alkotmány őre?* című vitriolos írásában Kelsen úgy érvel, hogy ha csökkenteni akarjuk a bíróságok, s köztük az alkotmánybíró politikai jellegét, a lehető legszűkebben kell meghúzni a szabad mérlegelés játékkerét különösen olyan fogalmak használatában mint a szabadság, egyenlőség, igazságosság (lásd KELSEN 2003 [1931], 306).

Pedig már 1929-ben meg kellett tapasztalnia, hogy az alkotmány módosításával az alkotmánybírák parlamenti választását közigazgatási kinevezéssel helyettesítették, és egyre érezhetőbb volt Ausztriában a politikai változás, amely azután a fasizmushoz vezetett. Nyilván nem véletlen, hogy a demokráciáról írott monográfiájában úgy fogalmaz, hogy az alkotmánybíráskodásnak a demokrácia szolgálatában betöltött funkciója annál fontosabb, minél nagyobb szerepet kap az alkotmány a parlamenti kisebbségek érdekeinek védelmében (lásd KELSEN 1981, 75). A demokráciát azonban az alkotmánybíró sem volt képes megvédeni az anektált Ausztriában a fasizmustól, ami Kelsen is amerikai emigrációba kényszerítette.

1945 után az alkotmánybíráskodás Kelsen által megálmodott, és ne feledjük, alapvetően a föderalizmus konfliktusainak kezelésére életre hívott modellje nem volt tartható a háború előtti formájában sem Ausztriában, sem Európa más, diktatúrától megszabadult országaiban.²⁰ Az ötvenes évek elején létrehozott német Szövetségi Alkotmánybíró, annak spanyol és portugál „gyermekei”, de a posztkommunista „unokák” – köztük a magyar Alkotmánybíró – tevékenységében meghatározó szerepe van az alkotmányos állam és a jogok védelmének, amelyeket az újonnan alkotott alaptörvényekben olyan generálklauzulák fejeznek ki, mint a jogállamiság, az emberi méltóság, a szabadság és az egyenlőség.

¹⁸ „Meggyőződéses aktivista vagyok, ha aktivizmuson nem azt értjük, hogy valaki túllépi a hatáskörét. Az aktivizmus azt jelenti, hogy a bíróság a határesetekben is vállalja a döntést.” (MIHALICZ 1998, 437.)

¹⁹ Ez a tanulmány később megjelent: SÓLYOM 2001, 157–182.

²⁰ Az osztrák alkotmánybírói koncepció megváltozásáról a XX. század második felében lásd ÖHLINGER 2002, 598–600.

IRODALOM

- Alkotmánybírósági Határozatok: 47/1994. (X. 21.); 22/1997. (IV. 25.); 4/1997. (I. 22.); 57/1991. (XI. 8.); 23/1998. (VI. 9.); 11/1992. (III. 5.).
- ANTONIOLLI, Walter 1974. In: Hans Kelsen Instituts. Bundesgesetz vom 13. Juli 1921, LGBl. Nr. 364.
- ERMACORA, Felix 1992. Buchbesprechung. *Österreichische Juristen-Zeitung*.
- ERMACORA, Felix (Hrsg.) 1920. *Quellen zum österreichischen Verfassungsrecht*.
- HALLER, Herbert 1997. *Hans Kelsen – Schöpfer der Verfassungsgerichtlichen Gesetzesprüfung?* Reihe Rechtswissenschaft No. 4. Lehrkanzler für öffentliches Recht II. Wirtschaftsuniversität Wien 3.
- HALMAI Gábor 1999. *Az aktivizmus vége? A Sólyom-bíróság kilenc éve*. Fundamentum 2.
- HALMAI Gábor 2002. *Egyén- és állampárti alkotmánybírák. Tendenciák az Alkotmánybíróság alapjogi gyakorlatában*. Fundamentum 1.
- HALMAI Gábor 2004. *Államszervezeti és hatásköri aktivizmus? Három ügy az Alkotmánybíróság előtt*. Fundamentum 1.
- Hans Kelsen-Institut 1974. *Hans Kelsen zum Gedenken. Schriftenreihe des Hans Kelsen Instituts* Band 1. Wien.
- JELLINEK, Georg 1885. *Ein Verfassungsgerichtshof für Österreich*. Wien: Hölder.
- KELSEN, Hans 1920. *Die Stellung der Länder in der künftigen Verfassung Deutschösterreichs mit besonderer Berücksichtigung des Anschlusses Deutschösterreichs an das Deutsche Reich*. Zeitschrift für öffentliches Recht. 1.
- KELSEN, Hans 1923. *Verfassungs- und Verwaltungsgerichtsbarkeit im Dienste des Bundesstaates nach der neuen österreichischen Bundesverfassung vom 1. Oktober 1920*. Zeitschrift für schweizerisches Recht. 42. KELSEN, Hans 1923. *Österreichisches Staatsrecht. Ein Grundriss entwicklungsrechtlich dargestellt*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- KELSEN, Hans 1929. Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit. In Häberle, Peter (Hrsg.) 1976. *Verfassungsgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KELSEN, Hans 1931. *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?* Berlin – Gruenwald: Walter Rothschild.
- KELSEN, Hans 1942. Judicial Review of Legislation. A Comparative Study of the Austrian and the American Constitution. *The Journal of Politics*, Vol. 4.
- KELSEN, Hans 1988. *Tiszta jogtan*. Ford.: Bibó István. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Bibó István Szakkollégium.
- KELSEN, Hans 2003. Ki legyen az alkotmány őre? In Takács Péter (szerk.): *Államtan*.
- Kis János 2000. *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Budapest: INDOK.
- MARCIC, René 1996. *Verfassungsgerichtsbarkeit und Reine Rechtslehre*. Wien: Verlag Franz Deuticke.
- MIHALICZ Csilla 1998. Interjú Sólyom Lászlóval az Alkotmánybíróság volt elnökével. *BUKSZ* (Tél).
- ÖHLINGER, Theo 2002. Die Entstehung und Entfaltung des österreichischen Modells der Verfassungsgerichtsbarkeit. In *Festschrift für Ludwig Adamovich zum 70. Geburtstag*.
- PAULSON, Stanley L. 2003. Constitutional Review in the United States and Austria: Notes on the Beginning. *Ratio Juris*. Vol. 16, No. 2 (June).
- Rechtsstaat vor neuen Herausforderungen*. Festschrift für Ludwig Adamovich zum 70. Geburtstag 2002. Wien: Verlag Österreich.
- RENNER, Karl 1918. *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich 1: Nation und Staat*. Wien: Deuticke.
- SCHMITT, Carl 1931. *Der Hüter der Verfassung*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- SCHMITT, Carl 2003. A birodalmi elnök mint az alkotmány őre. In Takács Péter (szerk.) *Államtan*.
- SCHMITZ, Georg 2003. The Constitutional Court of the Republik of Austria 1918–1920. *Ratio Juris*. Vol. 16, No. 2 (June).
- SMITH, Eivind 1995. The Legitimacy of Judicial Review of Legislation – A Comparative Approach. In Smith (ed.) *Constitutional Justice under Old Constitutions*.
- SÓLYOM László 1995. Az Alkotmánybíróság hatáskörének sajátossága. In Emlékkönyv Benedek Ferenc 70. születésnapja alkalmából. Pécs
- SÓLYOM László 2001. *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- TAKÁCS Péter (szerk.) 2003. *Államtan. Írások a XX. századi általános államtan köréből*. Budapest: Szent István Társulat.
- TÓTH Gábor Attila 1997. *Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget*. Fundamentum 1.
- TÓTH Gábor Attila 2004. *Az eljárási alkotmányosság tartalma*. Fundamentum 3.
- WIEDERIN, Ewald 1995. *Bundesrecht und Landesrecht. Zugleich ein Beitrag zu Strukturproblemen der bundesstaatlichen Kompetenzverteilung in Österreich und Deutschland*. Wien: Springer.